

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԸՄԲՈՆՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

ԼԻԼԻԹ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Քաղաքացիական հասարակության, ինչպես նաև իրավական պետության կայացման խնդիրն այսօր դարձել է ժամանակի հրամայական: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո անկախացած բոլոր պետությունները, այդ թվում՝ նաև Հայաստանը, որդեգրեցին հասարակական-քաղաքական համակարգի ինստիտուտների ժողովրդավարացման և իրավական-սոցիալական պետության կառուցման ուղին:

Ժամանակակից հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պայմաններում քաղաքացիական հասարակության զարգացումը և արդյունավետ գործունեությունը հրատապ են և ժողովրդավարության կարևոր հենասյուներից են: Ժողովրդավարական ու քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների կայացման գործընթացները զուգահեռ են, որոնք ժամանակակից պետություններում երաշխավորում են քաղաքացիների իրավունքների և մասնավոր շահերի պաշտպանություն:

Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտներն ունեն դրանք առավել արդյունավետ իրականացնելու բավարար ռեսուրսներ, ինչը շահավետ է նաև պետության համար: Դիտարկելով ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի կայացումը՝ Ա. Միհրանյանը նշում է. «Տեղի է ունենում պետության և քաղաքացիական հասարակության գործառույթների շրջադասում (инверсия). հասարակությունը հայտնվում է այնպիսի վիճակում, երբ ինքնուրույն չի կարողանում բարձրաձայնել և օրակարգ մտցնել առաջնային խնդիրներ, իսկ պետությունն այս պայմաններում իր վրա է վերցնում ոչ միայն սեփական, այլ նաև քաղաքացիական հասարակության գործառույթները»¹: Մի կողմից պետությունն ստանձնում է սոցիալական և տնտեսական պարտավորություններ, իսկ մյուս կողմից ստեղծում պայմաններ քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտների գործառույթյան համար:

«Քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունը «առաջին անգամ եվրոպական լեզուներում օգտագործվել է 16-րդ դարում, սակայն որպես հասարակագիտական կատեգորիա հանդես է եկել միայն 18-րդ դարում»²:

Խորհրդային հասարակագիտական գրականության մեջ «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունն ի հայտ է եկել 1960-ական թվականներին, որը, սակայն, համապատասխան գիտական վերլուծու-

¹ «Опыт словаря нового мышления». М., 1989, էջ 447-448:

² Ա. Ս. Ալեքսանյան, Քաղաքացիական հասարակություն // Քաղաքագիտություն. Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2006, էջ 312:

թյան չի ենթարկվել: Միայն 20-րդ դարի 80-ական թվականներին արտասահմանյան հետազոտողները «քաղաքացիական հասարակություն» հասկացությունը մտցրին գիտական շրջանառության մեջ³: Դրա հանդեպ հետաքրքրությունը մեծացավ հատկապես վերջին երկու տասնամյակում. ուսումնասիրություններն այս առումով մեծածավալ են մասնավորապես հետխորհրդային երկրներում, սակայն որոշ պետություններում ժողովրդավարության անցումային փուլը դեռևս չի ավարտվել: Հետխորհրդային երկրների քաղաքական կյանքում ընթացող բարեփոխումները դեռ ունեն համակարգային-հայեցակարգային թերություններ ոչ միայն քաղաքական դաշտում, այլև ողջ հասարակական համակարգում:

Այսօր առկա են քաղաքացիական հասարակության բազմաթիվ հայեցակարգեր և մոտեցումներ, սակայն մինչև օրս մասնագիտական գրականության մեջ քաղաքացիական հասարակության համատեքստում օգտագործում են «քաղաքակիրթ հասարակություն»⁴, «քաղաքակիրթ քաղաքացիների հասարակություն»⁵, «իրավական հասարակություն», «սոցիետալ միություն»⁶, «ազատ և փոխօգնության հասարակություն»⁷, «զանգվածային հասարակություն», «ժամանակակից հասարակություն», «դեմոկրատական հասարակություն»⁸ հասկացությունները:

Քաղաքացիական հասարակության տեսական հիմքերի հարցին քաղաքական մտքի զարգացման տարբեր ժամանակներում անդրադարձել են բազմաթիվ մտածողներ: Մասնավորապես, Ն. Մաքիավելին նշում էր, որ հասարակության կյանքի ոլորտներում, որոնք են աշխատանքը, ընտանիքը, սերը և անձնական պահանջմունքների բավարարումը, տիրակալը չպետք է միջամտի⁹:

Ըստ ժան-ժակ Ռուսոյի՝ «Քաղաքական օրգանիզմի էությունը պետական իշխանությանը հնազանդվելու և ազատությունների համաձայնության փոխըմբռնման մեջ է»¹⁰:

Քաղաքացիական հասարակության արդյունավետ գործունեության համար Կանտը կարևորում էր հասարակության յուրաքանչյուր անդամի ազատությունը, հավասարությունը և ինքնուրույնությունը¹¹:

Հեգելի կարծիքով, պետությունն ու քաղաքացիական հասարակությունն ինքնուրույն, սակայն փոխհամագործակցող ինստիտուտներ են: Ըստ նրա՝ պետության հիմքը քաղաքացիական հասարակությունն է և ընտանիքը: Պետության մեջ ներկայացված է քաղաքացիների համընդհանուր

³ Տե՛ս **Мальцев В. А.** Основы политологии: учебник для вузов. М., 1998, էջ 327:

⁴ Տե՛ս **Резник Ю. М.** Введение в социальную теорию. Социальная онтология. М., 1999, էջ 304:

⁵ Տե՛ս **Кравченко И. И.** Концепция гражданского общества в философском развитии // "Полис", 1991, № 5, էջ 128-138:

⁶ Տե՛ս **Коэн Д. Л., Арато Э.** Гражданское общество и политическая теория. М., 2003, էջ 129:

⁷ Տե՛ս **Грин Д.** Возвращение в гражданское общество. Социальное обеспечение без участия государства. М., 2009, էջ 8:

⁸ Տե՛ս "Политология". Учебное пособие. М., 2001, էջ 155:

⁹ Տե՛ս **Зеленков М. Ю.** Политология. М., 2004, էջ 71:

¹⁰ **Мальцев В. А.**, նշվ. աշխ., էջ 325:

¹¹ Տե՛ս **Кант И.** Сочинения в 6-ти томах. Т. 5. М., 1965, էջ 465:

կամքը, իսկ քաղաքացիական հասարակությունում՝ անհատների մասնավոր շահերը¹²: Ըստ Յեզեի՝ քաղաքացիական հասարակությունը մասնավոր սեփականության վրա հիմնված «պահանջմունքների համակարգ է», որը կախված է պետությունից և «օբյեկտիվ ոգու ճշմարիտ ձև է»¹³:

Կ. Շմիդտը, անդրադառնալով մասնավորի և հրապարակայինի հարաբերակցությանը, նշում է, որ դրանց փոխկապվածությունը չի կարող անհետանալ ազատական հասարակության մեջ, որովհետև կոլեկտիվ կամքի ձևավորումը եզակի լեգիտիմ միջոց է¹⁴:

Յ. Արենդտը քաղաքացիական հասարակությունը համարում է մի այնպիսի հրապարակային ոլորտ, որտեղ ձևավորվում է փոխգործունեության որոշակի մոդել՝ բնութագրվելով քաղաքացիների միջև ոչ բռնի դիսկուրսով և միմյանց հետ ամենատարբեր կարծիքների ազատ փոխանակմամբ¹⁵: Յետագայում այս միտքը զարգացնում է Ռ. Կոզելեկը՝ նշելով, որ Լուսավորականության դարաշրջանում հասարակությունն արդեն կազմակերպված էր, որի հիմնական ձևերն էին մասնավոր ակունքները և գրադարանները, իսկ ավելի ուշ՝ միություններն ու կազմակերպությունները: Այս հասարակական հաստատությունները մշտապես օժանդակություն էին ստանում պետական պաշտոնյաների կողմից: Սակայն, չնայած այս «պաշտպանությանն ու հովանավորչությանը», նրանք ընդունեցին ընդդիմադիր և անգամ ապապետական կեցվածք: Այլ խոսքով՝ նրանք ձեռք բերեցին որոշակի անկախություն ու ինքնուրույնություն: Անկախացման այս գործընթացը հիմք ստեղծեց իշխանությունների վրա հասարակության ամենատարբեր կառույցների կողմից բարոյական ճնշում գործադրելու համար: Իր գործունեության աղբյուրը համարելով բարոյականությունը՝ հասարակությունը ոչ կառավարական կազմակերպությունների միջոցով շատ հաճախ վերածվում է յուրատեսակ քաղաքական ուժի, որը բարոյապես և էությանը ապաքաղաքական է: Եվ հենց այս պատճառով կարող է հարցականի տակ դնել քաղաքական իշխանության գոյությունը¹⁶:

Ն. Լունանի աշխատություններում «հասարակություն» հասկացությունը շատ հաճախ ոչ միայն համարժեք է տվյալ երկրի հասարակությանը, այլև ընկալվում է նրա կողմից որպես «գլոբալ հասարակություն»¹⁷: Յանգամանորեն զբաղվելով պոլիսների ուսումնասիրությամբ՝ նա հանգել է այն մտքին, որ այդ սոցիալական համակարգում առաջնային գործառույթը պատկանում էր քաղաքական ենթահամակարգին¹⁸: Ըստ նրա՝ հասարակական համակարգի մեջ «մուտք գործող» բազմաթիվ կազմակերպություններ ինտեգրվում են ոչ թե բարձրագույն կազմակերպվածության, այլ համակարգային միջնորդների գործունեության միջոցով: Ժամանակակից մարդն օրինական կերպով բավարարում է իր սոցիալական պահանջմունքները, զարգացնում իր անհատականությունը, կոլեկտիվ ակցիաների

¹² Տե՛ս Гегель Г. В. Философия права. М., 1990, էջ 227:

¹³ Гегель Г. Лекции по философии истории. СПб., 1993, с. 72.

¹⁴ Յդումն ըստ՝ Կոэн Д. Л., Арато Э., նշվ. աշխ., էջ 204:

¹⁵ Տե՛ս Arendt Hannah, Crisis in the Republic, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1969:

¹⁶ Յդումն ըստ՝ Կոэн Д. Л., Арато Э., նշվ. աշխ., էջ 203-240:

¹⁷ Տե՛ս Луман Н. Общество общества. Часть IV. Дифференциация. М., 2006, էջ 286-320:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 19:

միջոցով հասնում ընդհանուր արժեքների գիտակցման ու հասարակական համերաշխության¹⁹:

3. Հաբերմասի կարծիքով՝ դեմոկրատական ինստիտուտների ունիվերսալությամբ և սահմանադրական փոփոխություններով է կարևորվում քաղաքացիական հասարակության կայացման գործընթացը: Նա հատկապես ուշադրություն է դարձնում քաղաքացիական հասարակության և պետության փոխհարաբերությունների նորմատիվային հիմքերին և իրավասությունների տարանջատման գործընթացի վրա²⁰: Քաղաքացիական հասարակությունը սոցիալական հարաբերությունների և ինստիտուտների հանրագումար է, որ գործում է քաղաքական իշխանությունից անկախ և կարող է որոշակիորեն ազդել վերջինիս գործունեության վրա:

Ա. Պանարինը քաղաքացիական հասարակությունը սահմանում է քաղաքացիների և նրանց միավորումների ոչ քաղաքական (տնտեսական, բարոյահոգեբանական, կրոնական, մշակութային) հարաբերությունների ամբողջություն՝ հիմնված պետության նկատմամբ ինքնագործունեության, ինքնավարության սկզբունքների վրա²¹: Այդ մոտեցումը գերակա է նաև քաղաքացիական հասարակության մասին Վ. Ժուկովի և Վ. Կրասնովի հայեցակարգում, համաձայն որի՝ քաղաքացիական հասարակությունը մարդկանց ոչ քաղաքական հանրության ձև է, որն ուղղակիորեն կապված է քաղաքական իշխանության ոլորտին, սակայն միաժամանակ նորմատիվորեն պաշտպանված է քաղաքական իշխանության անմիջական և ուղղակի միջամտությունից²²:

Չնայած վերոհիշյալ տեսակետներին, այնուամենայնիվ քաղաքացիական հասարակության կայացման գործընթացում նախ և առաջ կարեվոր է պետության դեմոկրատական լինելը: Քանի որ պետական կառավարման մարմինները կոչված են կարգավորելու քաղաքացիական հասարակությունը կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում, որտեղ այն ներկայացված է կամավոր կազմակերպվող ոչ կառավարական կառույցների ցանցով (միություններ, կազմակերպություններ, ասոցիացիաներ, միավորումներ, կենտրոններ, հիմնադրամներ) և ոչ կառավարական հարաբերությունների (տնտեսական, քաղաքացիական, սոցիալական, հոգևոր, կրոնական) տեսքով²³: Այս առումով քաղաքացիական հասարակությունը հորիզոնական կապերի հանրագումար է, որն ինքնակառավարվող քաղաքացիավարական ինստիտուտների և հարաբերությունների ամբողջություն է²⁴, ինչպես նաև պետությունից անկախ գործող ինստիտուտների և հարաբերությունների համակարգ՝ ապահովելով անհատական և կոլեկտիվ շահերի ու պահանջմունքների իրականացումը:

Քաղաքացիական հասարակության կայացման գործընթացում

¹⁹ Տե՛ս Կумар К. Гражданское общество. М., 1994, էջ 21:

²⁰ Տե՛ս Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. М., 2003:

²¹ Տե՛ս Панарин А. С. Политология. О мере политики на Востоке и на Западе. М., 1999, էջ 5:

²² Տե՛ս «Общая и прикладная политология». Учебное пособие. М., 1997, էջ 12-19:

²³ Տե՛ս «Политология». Учебное пособие, էջ 156, Зеленков М. Ю. Политология для вузов. М., 2004, էջ 71:

²⁴ Տե՛ս Ա. Ա. Ալեքսանյան, նշվ. աշխ., էջ 312:

կարևոր նշանակություն ունեն անհատների, կազմակերպությունների և հաստատությունների հավաքական գործողությունները, որոնք հնարավոր են դարձնում ընդհանուր շահերի պաշտպանությունը: Մասնավորապես Օրիոսի կոնվենցիայում քաղաքացիական հասարակությունը սահմանվում է որպես գիտակից հանրություն, որն իր ակտիվ մասնակցությամբ հակակշռում և հավասարակշռում է պետական մեքենային²⁵:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ քաղաքացիական հասարակությունը պետության, շուկայի և քաղաքացիների միջև հանրային տարածությունն է, որտեղ մարդիկ կարող են ծավալել քննարկումներ և նախաձեռնել հասարակական միջոցառումներ: Քաղաքացիական հասարակությունը կոլեկտիվ կամավոր գործողությունների միջոցով համախմբում է մարդկանց՝ պատկան մարմինների ուշադրությունը հրավիրելով հասարակական հնչեղություն ունեցող որևէ խնդրի կամ խնդիրների վրա: Կայացած քաղաքացիական հասարակությունը ազատ շուկայի, մասնավոր սեփականության ընդլայնման և անհատական ազատությունների, պահանջների, շահերի բավարարման գործընթացում նվազեցնում է պետական իշխանական կառույցների ուղղահայաց ազդեցությունը՝ ուժեղացնելով հորիզոնական կապերը:

Քաղաքացիական հասարակությունը իրավատեր, ազատ, գործուն, պատասխանատու քաղաքացիների և պետությունից հարաբերականորեն անկախ, նրանց կողմից կամովին ձևավորված կազմակերպությունների, միությունների, միավորումների, փոխօգնության խմբերի ինքնակառավարման և ինքնահամակարգման վրա հիմնված սոցիալական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային հարաբերությունների համակարգ է, որը կոչված է իրականացնելու նրանցից յուրաքանչյուրի և բոլորի շահերն ու պահանջները: Քաղաքացիական հասարակությունը ոչ կառավարական կազմակերպությունների և կառույցների համակարգ է, քաղաքացիների մասնավոր և հասարակական շահերի, պահանջները միավորման յուրահատուկ ձև, որոնց միջոցով քաղաքացին գործուն մասնակցություն է ունենում հանրային քաղաքականության ձևավորման գործընթացին՝ դրան տալով սոցիալական շեշտադրում:

Քաղաքացիական հասարակությունը հանրային բարիքի պաշտպանությանն ուղղված հասարակական ինստիտուտների համակարգ է, որը, ձևավորվելով պետությունից հարաբերականորեն անկախ քաղաքացիական ինքնագիտակցության հիմքի վրա, երբեմն պետական իշխանության մարմինների հետ փոխհամագործակցության, երբեմն նրան հակակշիռ լինելու, հաճախ այլընտրանքային, ոչ ստանդարտ որոշումների քաղաքացիական անհնազանդությունների, նախաձեռնությունների, ակցիաների կամ կազմակերպությունների գործունեության միջոցով հնարավորություն է ստանում հասնելու մասնավոր-անհատական և կոլեկտիվ շահերի իրացմանը՝ բացառապես գործելով տվյալ երկրի սահմանադրական դրույթների, օրենսդրության և իրավական ակտերի շրջանակներում, պահպանելով

²⁵ Տե՛ս http://hetq.am/static/content/pdf/Teghut_Manifesto_armenian_final.pdf / Մանիֆեստ. Հանուն ժողովրդի ինքնիշխանության, ՀՀ Սահմանադրությամբ անրագրված Մարդու իրավունքների պաշտպանության, իրավունքի գերակայության:

հասարակական համախմբվածությունն ու համերաշխությունը, փոխըմբռնման ապրումակցման ձևաչափը:

Բանալի բառեր – քաղաքացիական հասարակություն, իրավական պետություն, հասարակական համակարգ, հրապարակային ոլորտ, մասնավոր ոլորտ, հասարակական համերաշխություն, քաղաքացիական և քաղաքական դիրքորոշում

ЛИЛИТ СТЕПАНЯН – К вопросу о понимании гражданского общества. – Идея гражданского общества была известна ещё мыслителям Древней Греции и Рима. В разные исторические эпохи понятие “гражданское общество” воспринимали и толковали по-разному, то переоценивая, то недооценивая его роль и значение для социума. В зависимости от режима в том или ином государстве оно трансформировалось наряду с иными представлениями, в частности политическими. Как итог развития западной цивилизации современные подходы к гражданскому обществу являют собой целостную систему гражданских, демократических и правовых ценностей.

Ключевые слова: *гражданское общество, правовое государство, социальная система, государственный сектор, частный сектор, социальная солидарность, социальный и политический консенсус*

LILIT STEPANYAN – On the Question of Understanding of Civil Society. – The idea of civil society was still famous among ancient Greek and Roman thinkers. The success of the transition to democracy or political modernization has always been at the center of interest of political scientists and not only. It is distinguished by its public institutions and functions of important public policy organization – the existence of the state. Different thinkers from different historical periods defined, described and analyzed the term “political society” sometimes overestimating, sometimes underestimating its role and importance in the life of society. In parallel to Political and civil ideas the definitions of civil society were transformed, especially depending on the state political regime. According to contemporary perceptions being the result of the development of western civilization it includes an entire system of civil, democratic, legal values.

Key words: *civil society, social system, the public sector, private sector, legal state, social solidarity, political and civil positions, social and political consensus*